

Bernat Martí Oliver*
Valentín Villaverde Bonilla**

EL LABORATORI D'ARQUEOLOGIA DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA A LA
DÈCADA DEL 1940

EL Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València deu el seu impuls inicial a les inquietuds dels joves estudiants universitaris que buscaven completar la seua formació amb el coneixement directe dels materials arqueològics, sobretot numismàtics i epigràfics, però també a les inquietuds que en bona part dels estudiosos del nostre passat generaven els nous descobriments derivats de les prospeccions i les campanyes d'excavació. De la troballa excepcional de materials i jaciments, amb el canvi de segle, diríem que anava passant-se a la sistemàtica construcció d'un marc de referència que tenia una profunditat temporal i una varietat de continguts sorprenents. Era un procés en certa manera acumulatiu, sense una clara orientació, però que al remat havia de conduir, si més no, a imitar allò que des de fora hom veia fer a la seua terra. Era un procés que havia assolit ja una consistència i una dinàmica considerables almenys una dècada abans de la guerra civil, i al que cal referir-se per poder entendre la manera en què es van consolidar entre nosaltres els estudis arqueològics, tant al camp de la Prehistòria com al de l'Arqueologia romana i medieval. I sobretot, per saber quina és l'empremta de cada cosa i de cada persona, la que queda i la que ja no va poder ser.

Des de començaments del nostre segle l'ensenyament de l'Arqueologia, l'Epigrafia i la Numismàtica s'integren en la Universitat com a matèries obligatòries. En la Universitat de València la càtedra corresponent fou

* Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València.

** Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València.

guanyada en 1905 per L. Gonzalvo, antic deixeble de l'arabista F. Codera. Com era freqüent entre el professorat d'aleshores, al llarg dels anys Gonzalvo es responsabilitzà d'un ampli conjunt de disciplines, com les anomenades ciències auxiliars de la història i encara també de la llengua àrab. Va ser al seu voltant, el curs 1920-21, i estimulat per un grup d'alumnes, que sorgiria el Laboratori d'Arqueologia com un seminari orientat a la realització de pràctiques de paleografia, numismàtica i arqueologia. Un d'aquells primers alumnes era F. Mateu i Llopis, qui, anys després, recordava la situació d'aquella Universitat, de professors, de llibres i matèries, tot al bell mig de dos mons: *"Fueron aquellos años, indudablemente, los últimos de una etapa histórica que acabaría en 1931. Siglo XIX? Siglo XX? A no ser por las luces del arco voltaico, la ruidosa circulación de los tranvías por las calles céntricas y la cada vez más frecuente de los automóviles, más diríamos XIX que XX"* (1975, 213); destacant-ne també el que llavors era una incipient participació de l'alumnat en l'ensenyament universitari: *"Eran los tiempos en que los escolares de Filosofía y Letras comenzaron –ingenuamente, como todo lo que hacían– a formar una 'Unión Escolar de Filosofía y Letras', sin más propósito que procurarse libros, excursiones –una a Sagunto–, un más estrecho contacto con el profesorado y un ensayo –anticipándose en un cuarto de siglo– de labor de seminario, creando y nutriendo el Laboratorio de Arqueología y catalogando la Biblioteca de la Facultad"* (1975, 217).

Ben aviat la convocatòria d'aquest Laboratori d'Arqueologia traspasaria les aules del carrer de la Nau, i arribaria a ser el punt d'encontre d'un ampli grup d'estudiosos, com F. Beltrán Bigorra, P. Beltrán Villagrasa, N. P. Gómez Serrano, E. Lluch, el marquès de Lozoya, I. Ballester, L. Gallego, M. Cabrera, J. Senent, S. Carreres, F. Martínez i Martínez, J. Mª Ibarra, F. Navarrete, J. Mª Giménez, D. Uriel, entre d'altres (Pericot, 1975; Fletcher, 1975; Mateu, 1975; Roda, 1955), i d'alguns joves estudiants, com el ja anomenat Mateu i Llopis, O. Arocena, que després estaria algun temps encarregada de la càtedra, o E. Gómez Nadal. Al Laboratori també s'incorporaria Ll. Pericot, que arriba a la Universitat de València el 1927 com a catedràtic d'Història Moderna i Contemporània d'Espanya, tot i que quasi immediatament passarà a formar part de l'aleshores nounat Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, i serà des d'ací que portarà endavant la seua tasca investigadora.

Així, entre les classes pràctiques i la reunió dels erudits locals la vesprada de cada dimecres, el Laboratori d'Arqueologia feia que l'atenció pel patrimoni arqueològic anara assolint una certa institucionalització entre nosaltres. Aquesta era una empresa que molts sentien necessària, i a la

qual s'incorporaria prompte també el Centre de Cultura Valenciana, que iniciava el 1927 una nova etapa, en constituir-s'hi la secció de Prehistòria i Antropologia, presidida per Gómez Serrano, i que en 1928 encetava la publicació de la revista *Anales*. Passes encara més fermes en la mateixa direcció serien la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica, el mateix 1927, i la del Museu Arqueològic d'Alacant, el 1931. I és que, com després veurem, si bé el Laboratori d'Arqueologia i el Centre de Cultura Valenciana no foren institucions amb capacitat per a realitzar excavacions arqueològiques, que eren fetes per investigadors isolats o vinculats a institucions no valencianes fins la creació del SIP i del Museu d'Alacant, sí que tingueren un paper important en l'afermament dels estudis arqueològics.

El llibre de F. Almarche, *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, publicat el 1918, ens ofereix una condensada síntesi del desenvolupament de l'Arqueologia valenciana i un panorama detallat del seu estat d'efervescència en aquells moments. Amb el precedent immediat de la Societat Arqueològica Valenciana, que a les darreres dècades del segle anterior havia contribuït a obrir entre nosaltres la perspectiva d'un patrimoni arqueològic que abastava molt més que l'epigrafia i la numismàtica, en acollir els temps prehistòrics amb l'obra de J. Vilanova i Piera, el ben cert era que des del canvi de segle l'activitat arqueològica es multiplicava: M. Rico treballa en la ciutat d'Alacant, Ballester comença a excavar la Covalta en Albaida cap a 1910, H. Fornés excava el poblat de Rotxina en Sot de Ferrer en 1913 i 1914, C. Visedo descobreix la Serreta d'Alcoi el 1917, P. Ibarra publica la seua obra, *Elche. Materiales para su historia*, en 1926 i, per aquells anys, J. Belda comença les seues exploracions a la Torre de les Maçanes, etc. A més, el mosaic romà de les Muses, descobert el 1921 en la vil·la del Pouaig de Montcada, ingressarà al Museu de Belles Arts; i naixen els primers museus de caire arqueològic, com el d'Orihuela en 1908, format per la Companyia de Jesús a partir dels treballs de J. Furgús, o l'anomenat Museu Militar creat el 1925 al castell de Sagunt, en la mateixa zona de les excavacions, amb els materials dels treballs de M. González Simancas, comissari d'excavacions de la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats des del 1921.

Com en el cas de Sagunt, la llista de les activitats arqueològiques en aquells anys té un nombrós apartat d'actuacions que ens remetent a institucions no valencianes, siga l'estudi de les pintures rupestres del Barranc de la Valltorta a Tírig, Albocàsser i les Coves de Vinromà, o de la Cueva de la Araña a Bicornb, o de les excavacions fetes el 1924 i 1925 a Callosa del Segura i a Oliva, totes elles alienes per complet a la nostra Universitat.

D'acord amb això, algunes troballes recents havien ingressat al Museu Arqueològic Nacional de Madrid i altres al de Barcelona, però n'eren moltes més les que havien anat a mans de particulars, incloent-hi aquells materials recuperats en les campanyes d'excavació arqueològica que comencen ara en distints jaciments valencians, al dictat de la llei de 1911. Hom pot recordar, a manera d'exemple, com en la guia de Levante publicada per E. Tormo el 1923 apareix ja citada la col·lecció d'història natural i de prehistòria que Visedo havia aplegat en el seu estudi alcoià, on podia veure-la tot aquell que hi estiguera interessat, a l'igual que la col·lecció arqueològica de P. Ibarra a Elx. Calia, doncs, recollir documentació, intercanviar coneixements, fer possible que els estudis i els materials arqueològics tingueren reconeixement social, enllestir el mapa dels jaciments arqueològics, tindre un lloc, un museu arqueològic que n'evitara la dispersió, quan no la desaparició, de les troballes. I és ací on rau la gran importància d'aquests primers nuclis d'estudiosos, que aviat confluïran en el Servei d'Investigació Prehistòrica, fent que la seua vocació de futur museu i de centre d'investigació es beneficiés de la voluntat de tots de cooperar-hi i d'ajudar-hi. Per això, i malgrat les importants limitacions durant molts anys, l'èxit del SIP com a capacitat de conservar patrimoni arqueològic i com a recerca científica del dit patrimoni va ser extraordinari des del començament. Potser amb una notable limitació: la de mirar només per l'arqueologia prehistòrica i la Cultura Ibèrica, obligat per raons econòmiques i per la seua precarietat, com diu amb claredat Ballester (Martí i Villaverde, 1992).

Tornant al Laboratori d'Arqueologia, amb la seua triple vessant de professors universitaris, estudiants i món erudit local, prompte assoliria un reconeixement general, com ho manifesta el fet que el 1927 la Diputació de València li demana informe per a crear el Servei d'Investigació Prehistòrica: *“Que existiendo en la Universidad de Valencia un Laboratorio de Arqueología en el que semanalmente se reúnen la mayor parte de los arqueólogos de esta región, se dirige a él la Diputación para que formule un plan metódico general de investigaciones prehistóricas en nuestra región”*. Sovintegen d'ara endavant les relacions entre els uns i els altres, l'intercanvi d'informacions sobre troballes arqueològiques, com les primeres ceràmiques amb decoració antropomorfa del Tossal de Sant Miquel de Lliria. Però una de les principals contribucions que farà la Universitat al desenvolupament de la nostra arqueologia serà la d'haver procurat la incorporació de Pericot: la seua obra i la dels seus alumnes universitaris consolidarà el SIP com un centre de nivell i realitzacions científiques comparable als que llavors existien a Madrid i a Barcelona, com era l'objectiu de Ballester

i del mateix Pericot (1975, 16). I per millor valorar el que això significava podem llegir les impressions de F. Esteve (1996) sobre Barcelona en el temps de la seua llicenciatura, amb el mestratge de P. Bosch Gimpera, i sobre el Madrid del seu doctorat amb H. Obermaier, E. Tormo, A. Ballesteros, M. Gómez Moreno, entre d'altres. Des dels anys trenta, malgrat totes les limitacions, allò ben cert és que el País Valencià serà un punt d'interés permanent per a la resta de la recerca prehistòrica i protohistòrica espanyola.

Pericot conta que només arribar a València demanà fer un curs lliure de Prehistòria, *"con lo que inicié mi labor científica en Valencia"* (1975, 16). A la seua primera conferència hi assisteix Ballester i comença una col·laboració que el portarà a la sots-direcció del Servei d'Investigació Prehistòrica i que no minvarà quan se'n vaja a la Universitat de Barcelona l'estiu del 1933. Prova de la importància d'aquesta iniciativa de Pericot és que Ballester se'n feia ressò, donant-li una projecció que no sembla que arribara a fer-se realitat: *"Con motivo de la reforma universitaria reciente, ha recibido categoría de enseñanza oficial la de la Prehistoria. Esta queda asegurada en un primer curso de Prehistoria general unida a la Historia Universal y de España antiguas, y en un curso de investigación de Prehistoria española. En nuestra Universidad queda al frente de la primera de dichas asignaturas el profesor Sr. Casado, y de la segunda, el Sr. Pericot"* (Ballester, 1929, 215). En efecte, J. Casado ocupava aleshores la càtedra d'Història Universal, però les seues afeccions principals eren les de la llengua grega i no sembla que tal projecte s'acomplira (Mateu, 1953, 52-53). Així i tot, l'empremta de Pericot anirà assolint cotes superiors amb el transcurs del temps, perllongant-se en la dels seus alumnes. Per exemple, en la relació d'Agregats i Col·laboradors del SIP els anys anteriors a 1940, a més de Ballester i Pericot, trobem M. Jornet Perales, Gómez Nadal, F. Ponsell, F. Porcar, D. Fletcher Valls, E. Jiménez, J. San Valero i M. Vidal. És a dir, de vuit membres, un professor de la càtedra de Pericot i quatre alumnes. En tot cas, després del 1927, tant el Laboratori d'Arqueologia com la secció de Prehistòria i Antropologia del Centre de Cultura Valenciana mantindran la seua pròpia activitat. De la mateixa manera que també ho farà la Comissió Provincial de Monuments d'Alacant, que aconseguirà la instal·lació del Museu Arqueològic Provincial al Palau de la Diputació el 1931, i alguns nuclis d'aficionats en diversos punts de la geografia valenciana. Quant al Laboratori, el seu projecte principal, com hem dit abans, era fer un fitxer de les troballes arqueològiques i mapes de localització dels jaciments, a més d'una intensa activitat prospectora (Fletcher, 1975,

21), i també havia intentat de fer excavacions arqueològiques en el poblat de l'Edat del Bronze del Puntal dels Moros de Nàquera: "*con fecha 10 de febrero de 1926, se elevara a la superioridad una solicitud de excavaciones, firmada por don Luis Gonzalvo, don José Mª Ibarra Folgado y el propio Gómez Serrano; parece ser que, por dificultades ajenas al Laboratorio, no llegaron a realizarse las excavaciones*" (Fletcher, 1975, 24).

Les ressonants campanyes d'excavacions fetes pel Servei d'Investigació Prehistòrica en jaciments com la Cova Negra de Xàtiva, la Cova del Parpalló de Gandia o el poblat de la Bastida de les Alcuses de Moixent, dinamitzen de manera extraordinària el panorama arqueològic valencià al voltant del 1930. I si bé l'arribada de la República representa dificultats per al SIP, ja que Ballester se n'allunya per un temps de la direcció i se suspèn els treballs de camp en 1932, les perspectives tornen a millorar amb l'inici de les excavacions al poblat del Tossal de Sant Miquel de Lliria, en 1933. Malgrat que aquest mateix any Pericot es traslladava a la Universitat de Barcelona, el ben cert és que el trobarem dirigint les excavacions a Lliria, amb el professor de la seua càtedra Gómez Nadal i amb els seus alumnes, que aleshores comencen a traslladar-se a Madrid per fer el doctorat. El 1936, Jiménez, Fletcher i San Valero estaven estudiant a Madrid. La guerra va significar un capgirament total per a aquells joves universitaris. Els canvis afectaren també les institucions. El febrer del 1937 el Consell Provincial de València, organisme que havia substituït la Diputació, creava l'Institut d'Estudis Valencians que, presidit per J. Puche i amb C. Salvador com a secretari, es componia de les seccions Històrico-arqueològica, Filològica, d'Estudis econòmics i de Ciències. La constitució es va fer el mes següent, incorporant-se el Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu Museu de Prehistòria a la secció Històrico-Arqueològica que presidia Ballester i de la qual Fletcher n'era secretari, encara que per absència d'aquest darrer seria Mateu i Llopis qui en realitat acompliria el càrrec de secretari accidental. A més d'ells tres, també eren designats membres d'aquesta secció Ll. Querol i Gómez Nadal, que polemitzaria a la premsa amb el conseller F. Bosch sobre la conveniència d'aquesta creació, tot destacant la importància que ja aleshores havia assolit el SIP. Per cert, els cinc membres de la secció eren antics membres del Laboratori d'Arqueologia (Mateu, 1975, 55). En aquest marc, i com era preceptiu segons el seu reglament, s'inicia la publicació en valencià de la sèrie de Treballs Solts, apareixent immediatament els quatre primers volums, mentre que el cinquè, per bé que amb peu d'impremta de l'any 1937, es distribuïria després de la guerra com més endavant comentarem. Malgrat les dificultats i l'ex-

cepcionalitat del període, el Museu de Prehistòria sembla una institució consolidada, que encara als anys de guerra segueix completant les seues col·leccions i hi continua la tasca investigadora, destacant pels motius que després veurem, el fet que aprofitant aleshores l'estada a la ciutat de València d'una delegació del Museu Nacional de Ciències Naturals, es netejaren i classificaren els materials paleontològics de la Cova Negra i la Cova del Parpalló per part de J. Royo i V. Sos.

El final de la guerra comportà un escenari molt diferent. Gómez Nadal, estretament vinculat a l'esquerra i al nacionalisme valencià, abans professor de la Universitat amb Pericot i becat per ampliar estudis a París, i darrerament encarregat el curs 1937-38 de la Història Contemporània, s'exilià a França. El seu nom desapareix sobtadament del llistat de col·laboradors del Servei d'Investigació Prehistòrica i passaran molts anys abans de recuperar el seu record, com ara per part de Pericot (1975, 18): *"mi excelente amigo y joven investigador, del que se podían esperar grandes cosas, Emilio Gómez Nadal, hermano menor de esa gran figura de la afición valenciana que fue Nicolás-Primitivo Gómez"*. Evidentment, "el nom de Gómez Nadal figura entre els depurats i sancionats pels vencedors, entre el professorat de la Universitat de València, al costat dels rectors Puche Alvarez i Joan Peset, dels catedràtics Deleito Piñuela, Gonzalbo Paris, o Ots i Capdequí, figures de relleu científic indubtable" (Aznar i Pérez, 1990, 11). I és clar, doncs, que resulta fictícia, forçada, la normalitat aparent que trobarem d'ací endavant. En paraules de Ballester (1946, 357), *"Después de la liberación han ido volviendo a sus cauces las añejas actividades arqueológicas de algunos grupos de estudiosos valencianos. Así, el Laboratorio de Arqueología de nuestra Universidad... ha vuelto a rehacerse. También la sección de Prehistoria del Centro de Cultura Valenciana... comienza a reorganizarse de nuevo... También la Sociedad Castellonense de Cultura, repuesta de los quebrantos sufridos en época roja..."*. En la discussió a què hem assistit darrerament sobre les implicacions ideològiques de la guerra en l'arqueologia, potser és difícil parlar d'un canvi ideològic sobtat, perquè era molt escassa la controvèrsia d'idees, molt inicial l'estat de la investigació, molt concentrada la capacitat d'autoritat en uns pocs autors. Però, sens dubte, les línies de futur que ací poden representar Gómez Nadal o el mateix Institut d'Estudis Valencians desapareixen per complet, com si això no haguera existit mai. La realitat és que sí que foren realitats truncades, i hem de preguntar-nos pel que haguera significat la seua continuïtat. Evidentment, les repercussions foren també moltes per als que llavors eren investigadors i universitaris brillants, com Fletcher i San Valero entre

d'altres, encara que eixes repercussions no han sigut mai explicitades pels propis protagonistes. Mateu substitueix Fletcher com a secretari de la secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Valencians perquè aquest es troba al front. San Valero, que era a punt de marxar a Alemanya el 1936, amb una beca de la Junta per a l'Ampliació d'Estudis, patirà la repressió i no podrà reincorporar-se a la vida acadèmica fins el 1942. Aquell mateix any de 1936, a les vespres de començar la guerra, acabava la seua llicenciatura a València F. Jordá, que també passaria anys de màxim patiment. En acabar la guerra Fletcher, i després San Valero, es vinculen amb la Càtedra d'Història Primitiva de l'Home de la Universitat de Madrid, de la qual aleshores se n'ha fet càrrec J. Martínez Santa-Olalla, que també dirigirà la Comissaria General d'Excavacions Arqueològiques. Quant a Jordá, torna a València el 1943 i renova la seua col·laboració amb el Servei d'Investigació Prehistòrica i especialment amb els treballs de Pericot, que havia iniciat a principis dels quaranta les seues excavacions en la Cueva de la Cocina, integrant-se en l'equip de la campanya de 1945, a la qual seguirien els treballs en la Cova de les Malladetes de Barx, entre d'altres (Fortea, 1984, 7).

La continuïtat de Ballester al front del Servei d'Investigació Prehistòrica aporta la seua part de realitat a la pretensió de tornar pels camins anteriors. El SIP dona una aparença de normalitat i ben prompte fins i tot tornen els treballs de camp, a Dos Aguas o al Tossal de Sant Miquel de Lliria. Amb aquesta continuïtat tenen relació alguns fets singulars, com és la distribució del Treball Solt número 5, "Col·lecció de treballs del P. Furgús sobre Prehistòria valenciana", amb peu d'impremta del 1937 i en valencià. Ballester li afegeix ara unes *Aclaraciones necesarias* per confirmar que el llibre "*debió de salir de la imprenta junto con los que le precedieron [en aquell] periodo rojo [i de] dominación marxista*". Però les tapes son noves, i en elles Gómez Nadal ha sigut substituït pel difunt G. Viñes, i San Valero i Jiménez per J. Chocomeli, encara que es mantenen els anteriors crèdits i logotipus de la col·lecció. Una "normalitat", la d'aquesta distribució cap al 1942 d'un llibre en valencià del 1937, que al si del SIP sempre fou explicada com el resultat d'una intercessió del marquès de Lozoya, antic membre del Laboratori i aleshores home important del nou règim. Una segona actuació de Ballester, amb motiu de la publicació del volum número 6 de la mateixa col·lecció, ara ja amb el nom castellà de *Trabajos Varios*, en 1942, és la inclusió dels treballs que Royo i Sos havien fet sobre materials de la Cova Negra i la Cova del Parpalló, mentre havia sigut "*trasladada a Valencia en época roja la sección de Paleontología del Museo Nacional*

de *Ciencias Naturales*". Ballester (1942, 5) reclama l'interés científic de la seua publicació, encara que "*vistas las cosas a través de una exagerada suspicacia, pudiera estimarse obstáculo a ello la significación política de los autores*", raó per la qual demana prèviament, i l'obté, el corresponent permís a la Diputació (Arxiu Diputació, Exp. 6, 1942).

En eixa mateixa línia de pragmatisme entraria l'actuació de M. Ballesteros, incorporat ara a la nostra Universitat com a catedràtic d'Història General, després Història General de la Cultura. Ballesteros (1975) conta haver visitat Gonzalvo, jubilat, per tal que "*hubiera una especie de continuidad*". Allò més important era que calia recuperar la normalitat i això significava per a l'antic Laboratori, ara Laboratori d'Arqueologia i Ciències Auxiliars, les pràctiques sobre monedes, làpides i documents, i el treball de camp. I sembla que, amb la continuïtat d'Arocena, almenys l'activitat acadèmica s'acomplí, i fins i tot es produí una certa reminiscència d'aquella primera capacitat de convocatòria d'un ampli grup d'estudiosos, com es pot veure a través de les actes de les sessions conservades,¹ des de 1946 a 1948, i de la revista *Saitabi*. Aquesta, molt vinculada en els seus primers números al patrimoni arqueològic i al Laboratori d'Arqueologia, ofereix en la seua evolució posterior aquells elements adients per valorar la tendència experimentada en la investigació arqueològica durant els anys quaranta, fonamentalment a l'àmbit universitari, on l'arqueologia tindria el seu punt més àlgid entre 1946 i 1948, amb especial incidència en l'alumnat d'aleshores.

El primer número de *Saitabi*, publicat l'any 1940, apareix com a Noticiari d'Història, Art i Arqueologia de Llevant. El director de la revista, Chocomeli, figura com a integrant del Servei de Defensa del Patrimoni Artístic Nacional, i la nova revista fou presentada en la reactivada Societat Espanyola d'Antropologia, Etnografia i Prehistòria, a Madrid, en la seua sessió del 29 de maig del 1940 (*Actas*, 1941, 239). Dels sis articles que integren eixe xicotet volum inicial –a penes compta amb 36 pàgines–, dos estan relacionats de manera general amb l'arqueologia: un firmat pel propi

¹ En les actes de les sessions del Laboratori d'Arqueologia des del 1946 fins al 1948 es relacionen els següents participants: J. Alcina, M. Arnau, G. Aulet, I. Ballester, M. Ballesteros, F. Beltrán, P. Beltrán, J. Bover, M. Enguïdanos, T. Escribano, R. Ferrando, D. Fletcher, B. Garcés, A. García Sanz, J. M. Giménez Fayos, Giménez Salcedo, N. P. Gómez, M. Hernández, J. Ibarra, F. Jordá, J. Llorca, E. Lluch, A. Martínez Sarrion, F. Martínez y Martínez, L. Piles, E. Plá, F. Roig, J. Sánchez Adell, J. Sánchez Pérez, H. Schlunk, J. Segarra, J. Senent i M. Vidal (*Actes del Laboratori d'Arqueologia 1946-48*. Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València).

Chocomeli,² dedicat a la descripció de dues terracotes ibèriques trobades a Xàtiva, i un altre firmat per Pericot,³ de caràcter necrològic, on es valora la importància de la figura de Viñes en els estudis paleolítics, sobretot a partir de les seues excavacions en la Cova Negra de Xàtiva –a pesar de la data de redacció d'aquestes línies, cal destacar-ne el to moderat i el contingut, centrat tant en els mèrits del treball científic efectuat per Viñes en les seues excavacions a Cova Negra, com en la seua relació amb el Servei d'Investigació Prehistòrica, així com en la conveniència de publicar les notes dels resultats obtinguts en aqueix important jaciment fins a la data de desaparició de Viñes–. Ara bé, el que més interessant resulta de la valoració d'aquest primer exemplar de *Saitabi* és la composició de la secció dedicada al Noticiari bibliogràfic. Els dotze treballs que apareixen recensionats són tots de temàtica arqueològica. A més a més, i aquesta dada ens està clarament indicant la importància que l'activitat arqueològica havia abastat els anys anteriors al 1936, totes les obres objecte de recensió són de publicació anterior a l'inici de la guerra civil.

El número dos de *Saitabi*, publicat l'any següent, manté la mateixa estructura que l'anterior. La falta de producció arqueològica a la Universitat de València –també ara hi ha un parèntesi en la línia editorial del Servei d'Investigació Prehistòrica– es concreta en l'existència d'un únic article dedicat a l'arqueologia, signat per M. Almagro,⁴ que en aquelles dates exerceix la direcció del Museu Arqueològic de Barcelona i forma part d'aquella Universitat. El nombre de recensions disminueix, incorporant-ne una del treball de síntesi publicat l'any 1931 per O. Menghin i altres dues dels anys 1936, corresponents a A. García i Bellido i Mateu i Llopis, i el reduït nombre de pàgines publicades, tan sols 24, suggereix que ens trobem davant d'un número que hagué de ser fruit d'una clara voluntat de publicació, però en el qual no és difícil d'intuir importants dificultats d'edició, sobretot a l'hora de justificar-lo com a òrgan de l'arqueologia regional. Aquesta situació sembla registrar un lleuger canvi en els números corresponents a l'any següent, 1942, en el qual s'editen els volums 3, 4 i 5. La data coincideix amb la incorporació de Ballesteros a la redacció de la revista, l'ampliació del cos de redacció, on es manté Chocomeli i, entre altres, hi apareix Arozena. Canvia el subtítol de la revista, ara Noticiari

² J. Chocomeli, Dos nuevos ejemplos de plástica ibérica, *Saitabi*, 1, pp. 6-10.

³ L. Pericot, D. Gonzalo J. Viñes Masip. Impresiones de unos años de amistad, *Saitabi*, 1, pp. 25-29.

⁴ M. Almagro, La cronología de las fibulas españolas de codo, *Saitabi*, 2, pp. 1-5.

d'Història, Art i Arqueologia –la referència a Llevant desapareix–, i passa a ser òrgan del Laboratori d'Arqueologia i Ciències Auxiliars de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Literària, sota el patronat de la Diputació i l'Ajuntament de València. L'arribada de Ballesteros a la Universitat de València i la recuperació del Laboratori d'Arqueologia pareixen presagiar així un renàixer de la investigació arqueològica universitària, sobretot si considerem els continguts dels números 4-5 de l'any 1942. Si el número 3, editat el mateix any i amb 59 pàgines, no inclou cap article dedicat a l'arqueologia o la prehistòria, en canvi, els mencionats números 4-5, de 90 pàgines, ofereixen tres articles,⁵ que sembla que es corresponen amb la dinamització de l'activitat de camp que el SIP està desenvolupant eixos anys, i que en l'apartat de Varia del número 3 R. Brotons narra de manera succinta: les excavacions al poblat ibèric de Sant Miquel de Lliria l'any 1940, amb la participació de Pericot; Fletcher i el monument funerari de Monforte, el descobriment de les pintures rupestres de tipus Llevantí en Dos Aguas i els treballs de Pericot a la Cueva de la Cocina, també a Dos Aguas. Si ens detenim en els treballs publicats ja l'any 1942, el de P. Beltrán sobre la numismàtica de Saetabi pot considerar-se com una continuació de la fructífera labor que al camp de l'epigrafia i la numismàtica aquest autor, vinculat des de la seua primera etapa al Laboratori d'Arqueologia, ha estat desenvolupant de manera ininterrompuda. Mentre que l'article d'Esteve constitueix un primer senyal del vincle d'aquest investigador amb la Universitat de València, tal com en un posterior número de Saitabi, l'11 de l'any 1944, quedarà arrel·ligat al relacionar-lo com a ajudant de la càtedra d'Arqueologia. Finalment, el treball d'A. Beltrán, llicenciat aqueix mateix any a la Universitat de València, bé pot considerar-se com el fruit d'una labor vinculada a la seua formació en aquesta Universitat.

De tota manera, un acostament a la realitat universitària d'aquells anys obliga a considerar algunes qüestions. Ballesteros apareixerà relacionat, també en aqueix número de Saitabi a què acabem de fer referència, com a catedràtic d'Història General de la Cultura, acumulant les càtedres de Diplomàtica, Història d'Amèrica i Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica, mentre que Arocena figurarà com a professora adjunta d'Arqueologia,

⁵ P. Beltrán, Acerca de las Monedas de "Saetabi", *Saitabi*, 4-5, pp. 29-33. F. Esteve, Notas de Prehistoria valenciana I. Poblado ibérico de "Montnegre" (S. Juan de Moró. Provincia de Castellón), *Saitabi*, 4-5, pp. 34-37. A. Beltrán. Un relieve indígena de Cartagena, *Saitabi*, 4-5, pp. 38-48.

Epigrafia i Numismàtica. És a dir, Ballesteros exerceix la direcció del Laboratori d'Arqueologia des d'una càtedra distinta i amb una línia d'investigació que escassament ha de veure amb el seu primitiu enfocament, mentre que la docència d'Arocena en l'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica i el seu constant vincle amb el Laboratori d'Arqueologia no troben correlació amb una línia d'investigació i de treballs publicats, bé siga en *Saitabi* o en una altra publicació. Una figura que per la seua posterior trajectòria haurem de considerar en eixos anys inicials de la postguerra serà la de J. Alcina, relacionat ja en el consell de redacció del número 4-5 de *Saitabi* i responsable a partir de l'any 1943 de la secció *La Arqueología en las Revistas*, secció que en quantes ocasions apareix vinculada al seu nom ofereix un panorama prou ajustat de les novetats editorials d'àmbit internacional.

Eixa situació pot dir-se que continuà, si no volem entrar en excessius detalls, fins a l'any 1944, al llarg dels números 6 al 14 de la revista *Saitabi*, tots ells publicats com a òrgan del Laboratori d'Arqueologia i Ciències Auxiliars de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València, sota la direcció de Ballesteros i amb M. Gual Camarena i M. Enguñados com a redactors en cap. I, en efecte, un simple recompte dels treballs d'arqueologia publicats en aqueixos números, valorant la seua entitat enfront d'altres temes, sembla confirmar la major activitat del Laboratori d'Arqueologia en aqueixes dates: d'un total de 23 articles, 11 són d'arqueologia,⁶ així com un bon nombre de notícies aparegudes en els apartats de Crònica i que comprenen la realització d'activitats de camp, la labor realitzada pel Laboratori d'Arqueologia, l'arribada de conferenciants significa-

⁶ F. Esteve, Notas de Prehistoria Valenciana II. El poblado argárico de "El Molinás", *Saitabi*, 6, pp. 5-6. F. Esteve, Notas de Prehistoria Valenciana III. La "Cova Redóna" de Sierra En Garcerán, *Saitabi*, 6, pp. 7-9. A. Beltrán, La llamada "Torre Ciega", *Saitabi*, 7-8, pp. 5-13. F. Figueras, Las piras funerales de la Albufereta de Alicante, *Saitabi*, 7-8, pp. 13-18. F. Martínez, Antigüedades de Altea. "Capnegret", *Saitabi*, 7-8, pp. 22-28. E. Cuadrado, El poblado argárico de "Cañoverosa", *Saitabi*, 9-10, pp. 5-15. F. Esteve, Notas de Prehistoria Valenciana IV. Estación neolítica de les Santes (Cabanes, Castellón), *Saitabi*, 11, pp. 31-33. A. García Bellido, Problemas de cronología ibérica, *Saitabi*, 12, pp. 109-118 y 42 figs. N. Primitivo Gómez, De paleotoponimia. Arse-Saguntum, *Saitabi*, 12, pp. 119-129. G. Vidal, Lucentum de Alicante, *Saitabi*, 12, pp. 131-136. A. Beltrán, La colección epigráfica romana del museo de Cartagena, *Saitabi*, 14, pp. 345-370.

Podem afegir a aquest llistat els treballs inclosos en l'apartat de Varia: C. Visedo, Unos hallazgos en la Villa de Castalla, *Saitabi*, 6, pp. 19-20. M. Vidal, Estalactitas prehistóricas, *Saitabi*, 6, pp. 23-25. C. Visedo, Sobre una estatuilla romana inédita, *Saitabi*, 9-10, pp. 47-48. F. Figueras, Los alfares alicantinos, *Saitabi*, 9-10, pp. 49-50. A. Beltrán, Dos lápidas romanas sentimentales, *Saitabi*, 11, pp. 46-50. J. Bover, Yacimientos arqueológicos de Jávea. Reseña y Catálogo de los objetos hallados en los mismos, *Saitabi*, 13, pp. 263-271.

tius, la relació de publicacions annexes a *Saitabi*, o la recensió d'alguns treballs d'elevada importància per a l'arqueologia valenciana, com és el cas de la que Chocomeli realitza de la publicació de Pericot sobre la Cova del Parpalló, una monografia clau i de molt profunda repercussió en el coneixement del Paleolític superior de la vessant mediterrània peninsular. D'altra banda, el marcat caràcter descriptiu de la major part dels articles d'aqueixos anys, amb inexistència d'un enfocament ideològic, impedeixen qualsevol consideració que no siga la de la desigualtat de qualitat dels mateixos i la dels àmbits geogràfics i cronològics contemplats.

L'any 1945 suposà un canvi en la línia editorial de *Saitabi*. A partir d'aqueix moment la revista queda associada de manera explícita a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Literària de València, mantenint-se com a director Ballesteros, però passant a figurar com a president del consell de redacció el degà de la Facultat. El canvi que experimentà el contingut sembla clar al valorar l'adscripció dels temes publicats els anys 1945 i 1946, números 15 al 22: de 22 articles publicats cap ha de veure amb l'arqueologia o la prehistòria. Fins i tot, l'apartat de Diversa s'en ressent sensiblement, amb només dos treballs d'aquesta temàtica.⁷ Que *Saitabi* deixara en aqueixes dates de ser òrgan del Laboratori d'Arqueologia sembla traduir la pèrdua d'importància d'aquest, si més no, en termes relatius i respecte al conjunt de la Facultat de Filosofia i Lletres. L'activitat del Laboratori no pareix reflectir, almenys d'acord amb les cròniques aparegudes en eixos anys, una especial rellevància, i això a pesar que en els números 15-16 del *Saitabi* de 1945 ens parlen de la celebració dels debats setmanals, com hem vist abans; o que en el número 18 del mateix any es destaca la vinguda a València de R. Lantier, el prestigiós director del Musée des Antiquités Nationales de Saint Germain-en-Laye, pronunciant una conferència al Liceu Francés.

Aquesta situació, sens dubte motivada per la falta d'especialistes entre el professorat de la Universitat de València, contrasta amb la del Servei d'Investigació Prehistòrica, que manté la seua línia recolzant-se reiteradament en el vincle que amb aquesta institució conserva Pericot. La celebració del Primer Congrés Arqueològic del Llevant Espanyol a València l'any 1946, un acte que cal interpretar com de dinamització científica de l'arqueologia, pot ser valorat també, a la vista de la política editorial a què donà lloc a l'hora de publicar-ne les actes, com un clar exponent de la di-

⁷ M. Vidal, Los concheros del Sahara español, *Saitabi*, 18, pp. 262-263. R. Chabás, Dos ciudades ibéricas, *Saitabi*, 20-21, pp. 172-174.

visió d'enfocaments i d'interessos entre les distintes institucions valencianes. Així, mentre que als números de Saitabi dels anys 1947 i 1948 s'inclouen –i de fet configuren un bloc substancial– part de les comunicacions presentades al congrés, el SIP publica de la seua banda les *Comunicaciones del S.I.P. al primer Congreso Arqueológico del Levante*, Treball Vari número 10, de 1947, incloent-hi les aportacions de Pericot, Ballester, Fletcher, Jordá, Pla, Vidal, Alcácer, Visedo i Pascual. En una nota preliminar, Ballester explica que la publicació respon al fet que no va a fer-se “una gran publicación comprensiva de las comunicaciones todas llevadas al Congreso”, ja que algunes havien aparegut “disgregadamente”. En efecte, com hem dit, aqueix mateix any 1947, els números 23 al 26 de Saitabi inclouen una part substancial de les comunicacions presentades –19 articles dels 22 publicats en aqueixos números. Pel caràcter especial d'aqueixos articles, al tractar-se de comunicacions presentades també per investigadors aliens a la Universitat de València, no en donem compte ací del llistat complet, limitant-nos a assenyalar que nou dels vint-i-dos treballs tenen com a tema central aspectes de l'arqueologia valenciana i que un altre grup significatiu correspon al Seminari d'Història Primitiva de l'Home de Madrid, del que llavors ja era membre destacat San Valero–, de manera que la iniciativa editorial del SIP trobaria la seua vertadera explicació en la voluntat de posar en relleu la pròpia activitat. És important destacar, però, que tant en el congrés de novembre del 1946 a València, com en els respectius Congressos Arqueològics del Sud-est Espanyol entre 1946 i 1948, queda manifesta la gran vitalitat del Laboratori d'Arqueologia quant als alumnes. Així, a Albacete, el 1946, el Laboratori presenta tres comunicacions; a Múrcia, el 1947, són onze els participants amb nou comunicacions; i a Elx, el 1948, són tretze els comunicants que s'identifiquen com a membres del Laboratori amb vuit comunicacions: hi havia, doncs, un nombrós grup d'universitaris que s'aproximen a l'arqueologia dins el Laboratori.

El panorama seria efímer: no hi haurà representació a Almeria, el 1949, i ho serà quasi testimonial a Alcoi el 1950. La recuperació de l'activitat del Laboratori tampoc es produirà amb la posterior incorporació a la Universitat de València d'especialistes més vinculats a disciplines arqueològiques, com el propi San Valero, sinó fins alguns anys després amb l'arribada de M. Tarradell, per les raons que direm. I també Saitabi tornarà a registrar un canvi editorial a partir del 1949. Primer, en els números 31 i 32, en afegir al seu caràcter d'òrgan d'expressió de la Facultat de Filosofia i Lletres, la dels Instituts de R. Chabás i J. B. Muñoz, per a després, en els números 33 i 34, desaparèixer la menció de la Facultat de Fi-

losòfia i Lletres, quedant-hi els dos instituts mencionats, ara sota la direcció de P. Álvarez i la sots-direcció de San Valero i F. Jover. El trasllat de Ballesteros a Madrid, al qual acompanyarà Alcina, explica en part el canvi, tot insinuant-se amb la presència de San Valero a la revista un nou enfocament que al llarg dels anys cinquanta, ja en un període que excedeix el plantejat en aquestes línies, experimentarà tant Saitabi, com el fins aleshores supervivent Laboratori d'Arqueologia. Una nova generació d'investigadors s'hi està incorporant a les diverses institucions, i això afecta tant al Servei d'Investigació Prehistòrica, dirigit per Fletcher des del 1950, amb E. Pla en la sots-direcció, com a la Facultat de Filosofia i Lletres, a la qual accedirà com a catedràtic San Valero el mateix any. El canvi, amb una major presència dels temes de prehistòria i del món ibèric, s'observa també a Saitabi, amb articles de Jordà el 1949,⁸ i de Pla i San Valero el 1950,⁹ així com en els epígrafs en la secció de recensions de la revista. L'apartat fins llavors titulat *La Arqueología en las Revistas* passarà ara a denominar-se *Antropología y Historia Primitiva en las Revistas*, signat als números 35-38, dels anys 1950-51, pel mateix San Valero.

La major importància que també a la Universitat assoleixen ara els estudis pre i protohistòrics, minvant l'atenció per l'arqueologia romana i medieval, ens porta a aquelles consideracions primeres, quan la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica i la delimitació dels seus objectius. No deixa de ser sorprenent que en el cas del SIP, malgrat la gran importància de les excavacions que es fan des del primer moment, també des d'aleshores defugí, d'acord amb les seues possibilitats, d'anar més enllà de la Cultura Ibèrica. Tot sembla com si des d'aquella decisió partira la divisió que separarà el Laboratori d'Arqueologia i el SIP. Serà precisament Ballesteros, encara que fora de l'àmbit universitari, qui pal·liarà aquest dèficit institucional, especialment evident en el cas de la ciutat de València. I així, com a ponent de la secció de museus a l'ajuntament de València, eleva el corresponent informe a la Comissió de Governació en 1947 per a la creació del Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Havien sigut anys de troballes i desfets importants per al patrimoni arqueològic de la ciutat, especialment des que en 1945 havia aparegut la necròpolis de la Boatella en començar l'avinguda de l'Oest. El SIAM tindria actuacions

⁸ F. Jordà, Las formas microlíticas y geométricas de las estaciones valencianas, *Saitabi*, 33-34, pp. 139-142.

⁹ E. Pla, Un arado ibérico votivo. Notas sobre los arados antiguos, *Saitabi*, 35-38, pp. 12-27. J. San Valero, Toynebee y el origen de la civilización, *Saitabi*, 35-38, pp. 1-11.

importants els primers anys, com les mateixes excavacions a la necròpolis de la Boatella, o al carrer del Rellotge Vell, dirigit per J. Llorca, que també seria comissari local d'excavacions. I una part significativa d'aquelles comunicacions presentades als distints congressos pels membres del Laboratori d'Arqueologia es referirien a aquestes excavacions (De Pedro, 1985). Potser és aquesta distinta orientació la que batega en el que sembla una successió d'encontres i desencontres entre les distintes institucions. En els silencis o els protagonismes, que de vegades semblen inexplicables, com podem veure en el cas del Curs d'Arqueologia al Sud-est i les Balears, del que A. Beltrán era secretari, en un vaixell de l'Armada, organitzat davall el Patrocini del Consell Superior d'Investigacions Científiques el 1949, en el que només el Servei d'Investigació Prehistòrica i els seus treballs són mereixedors d'atenció (Beltrán, 1949). Sens dubte, l'esforç del SIP per documentar i difondre les seues actuacions no tenen equivalent quan volem saber de les excavacions fetes pel Laboratori al castell de Montesa i de l'exposició organitzada a València el 1947 (Ballesteros, 1975), o saber més d'aquells cursos d'arqueologia paleocristiana impartits a la nostra Facultat per H. Schlunk i dels quals A. Mª Vicent n'era la secretària (Luzón, 1995).

El 1950 veurà com aquells joves alumnes de Pericot que es trobaven a Madrid al començament de la guerra s'incorporen a la responsabilitat de les nostres institucions arqueològiques. San Valero ha desenvolupat la seua trajectòria a Madrid, dins la Comissaria General d'Excavacions Arqueològiques i del Seminari d'Història Primitiva de la Universitat Central. Al seu fonamental article del 1942, *Notas para el estudio de la cerámica cardial de la Cova de la Sarsa (Valencia)*, ja havia assenyalat que "*como alumno del profesor Pericot, en su cátedra de Prehistoria de la Universidad de Valencia, y luego como agregado del SIP de la Diputación de Valencia, comencé el estudio de la cerámica de la Sarsa*". 1950 serà precisament l'any en què publica aquell jaciment dins la sèrie dels Treballs Varis del SIP i encara preferirà mostrar aquelles vinculacions amb la recerca prehistòrica, ara ja en relació amb el Seminari d'Història Primitiva de l'Home, del qual considerarà que la càtedra de la Universitat de València, a la que ara s'incorpora, n'es una secció que ell dirigeix (San Valero, 1954-55). Per la seua banda, Fletcher, amb la publicació del poblat ibèric de Roxina, en un article datat a Madrid el 20-VII-1940, havia représ la seua investigació sobre la Cultura Ibèrica. Poc després, ja a València, la seua vinculació al Servei d'Investigació Prehistòrica, a la Comissaria General d'Excavacions Arqueològiques, al Laboratori d'Arqueologia i al Centre de Cultura Valenciana, anirà deixant constància d'un treball continu que li conferirà un pes destacat en els

estudis ibèrics. A les darreries de la dècada, la seua defensa de l'iberisme significarà alguna cosa més que una posició personal, fins ser la referència de la nova investigació que s'albira (Fletcher, 1949 i 1951). I encara podem destacar una última cosa en la fita del 1950, retornant a aquell esperit del grup d'estudiosos preocupats pels testimonis més antics del nostre passat que es congregava a les reunions del Laboratori d'Arqueologia. En aquell any tenia lloc a Madrid la primera assemblea nacional de comisaris d'excavacions arqueològiques. No parlarem ací de la seua problemàtica, tan sols recordarem les vinculacions que hi tenien Fletcher i San Valero en el passat, i ara, en 1950, en què San Valero serà el secretari de la dita primera assemblea. Allí trobarem J. B. Porcar, comissari a Castelló, Fletcher que succeeix Ballester a València, Visedo a Alcoi, A. Ramos a Elx, P. Beltrán a Sagunt, J. Llorca a València ciutat i J. Mª Soler a Villena. Una mostra ben significativa d'aquell teixit humà que venia ja de molts anys i que havia envoltat el SIP i el Laboratori d'Arqueologia, com seguiria fent-ho en les dècades següents.

BIBLIOGRAFIA

- Actas de la Primera Asamblea Nacional de Comisarios de Excavaciones Arqueológicas de 1950, 1951. En *Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas*, 24, Madrid.
- Actas de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria, 1941. En *Atlantis, Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XVI, pp. 227-248.
- AA.VV., 1984: *Alcoy, Prehistoria y Arqueología: Cien años de investigación*. Ajuntament d'Alcoi.
- ALMARCHÉ, F., 1918: *La antigua Civilización Ibérica en el Reino de Valencia*. Valencia.
- ARCE, J., OLMOS, R. (coords.), 1991: *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XX)*. Ministerio de Cultura, Madrid.
- AZNAR I SOLER, M. i PÉREZ I MORAGON, F., 1990: Introducció. En E. GÓMEZ NADAL, *Articles (1930-1939). El País Valencià i els altres*. Ed. Alfons el Magnànim-IVEI, València, pp. 9-30.
- AZUAR, R., 1984: Museos arqueológicos alicantinos. *Canelobre*, 1, pp. 103-106.
- BALLESTER, I., 1929: Noticias. *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, pp. 215-218.
- , 1946: El movimiento cultural prehistórico valenciano. *Archivo de Prehistoria Levantina*, II, pp. 357-360.
- BALLESTEROS, M., 1975: El Laboratorio de Arqueología de 1940 a 1950. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, pp. 27-39.
- BELTRÁN, A., 1949: El curso de Arqueología en el Sudeste y Baleares. *Archivo Español de Arqueología*, XXII, 263-280.

- BELTRÁN, A., 1972: Pío Beltrán Villagrasa: introducción a la edición de su obra completa. En *Pío Beltrán Villagrasa: Obra completa, I. Antigüedad*, Zaragoza, pp. 5-21.
- BONET, H., LLORENS, M. M., DE PEDRO, M. J., 1991: *Un segle d'Arqueologia Valenciana*. S.I.P. Diputació de Valencia.
- CASTELO, J., CARDITO, L., PANIZO, I., RODRÍGUEZ, I., 1997: Julio Martínez Santa-Olalla. Vinculación y contribución a los organismos e instituciones arqueológicas españolas de posguerra. En *La Cristalización del Pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España* (G. MORA i M. DÍAZ-ANDREU eds.), Málaga, pp. 573-580.
- CRÓNICA II Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Albacete 1946), Albacete, 1947.
- CRÓNICA III Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Murcia 1947), Cartagena, 1948.
- CRÓNICA IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Elche 1948), Cartagena, 1949.
- CRÓNICA V Congreso Arqueológico del Sudeste Español y del I Congreso Nacional de Arqueología (Almería 1949), Cartagena, 1950.
- CRÓNICA del VI Congreso Arqueológico del Sudeste (Alcoy 1950), Cartagena, 1951.
- DÍAZ-ANDREU, M., 1993: Theory and ideology in archaeology: Spanish archaeology under the Franco régime. *Antiquity*, 67, pp. 74-82.
- , MORA, G., 1997: La historiografía española sobre Arqueología: panorama actual de la investigación. En *La Cristalización del Pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España* (G. MORA i M. DÍAZ-ANDREU eds.), Málaga, pp. 9-18.
- ESTEVE, F., 1996: *El goig de créixer*. Diputació de Castelló.
- FLETCHER, D., 1940: El poblado ibérico de Rochina. *Atlantis, Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XV, 1936-1940, pp. 125-140.
- , 1949: Defensa del Iberismo. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, t. XVII, pp. 168-187.
- , 1951: ¿Existieron los iberos? VI Congreso Arqueológico del Sudeste (Alcoy 1950), Cartagena, pp. 111-127.
- , 1969: Ernesto Jiménez Navarro. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, pp. 295-297.
- , 1975: El Laboratorio de Arqueología y su proyección extrauniversitaria. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia*, 11, pp. 21-25.
- , PLA, E., 1977: *Cincuenta años de actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1927-1977)*. Trabajos Varios del S.I.P., 57. Valencia.
- FORTEA, J., 1984: Prólogo, en *Scripta Praehistorica Francisco Jorda Oblata*, Salamanca, pp. 7-9.
- GOBERNA, Mª V., 1980: Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: Aportaciones a la historia de la investigación. En *Arqueología del País Valenciano: Panorama y perspectivas*. Universitat d'Alacant, pp. 9-30.
- GÓMEZ NADAL, E. 1990: *Articles (1930-1939)*. *El País Valencià i els altres*. Ed. Alfons el Magnànim-IVEI, València.

- HERNÁNDEZ, M., 1988: Arqueología alicantina. Un decenio entre la decepción y la esperanza (1950-1960). *Canelobre*, 14-15, pp. 186-188.
- HOMENAJE al Prof. J. San Valero Aparisi. *Saitabi*, XXIII, 1973, pp. 7-10.
- INSTITUT D'ESTUDIS VALENCIANS, 1937: Memòria-Membres. Reglament interior. València.
- JORDÀ, F.; PERICOT, L.; VIDAL, M.; PLA, E.; ALCÁCER, J.; BALLESTER, I.; VISEDÓ, C.; PASCUAL, V. i FLETCHER, D., 1947: *Comunicaciones del S.I.P. al primer Congreso Arqueológico del Levante*. Trabajos Varios del S.I.P., 10, València.
- LUCAS, Mª R., 1991: La arqueología no profesional: Antecedentes y panorama actual. En *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XX)*. J. ARCE, R. OLMOS, (coords.). Ministerio de Cultura, Madrid, pp. 237-241.
- LUZÓN, J. M., 1995: Arqueología alemana en España y Portugal. Una visión retrospectiva. *Madrider Mitteilungen*, 36, 1-11.
- LLOBREGAT, E., 1984: Un repaso a la historia de la Arqueología en Alicante. *Canelobre*, 1, pp. 90-95.
- , 1989: *Museo Arqueológico Provincial de Alicante*. València.
- MARTÍ, B., 1987: Enric Pla Ballester. *Homenatge a Enric Pla Ballester*. València.
- , 1995: Museus Arqueològics Valencians: Passat i present. *Actes de les Jornades d'Arqueologia (Alfàs del Pi 1994)*, Conselleria de Cultura, València, 293-301.
- , 1995: *Museu de Prehistòria*. Diputació de València, València.
- MARTÍ, B., VILLAVARDE, V., 1992: *Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia*, vol. I, València.
- MATEU Y LLOPIS, F., 1953: 1920. *Saitabi*, 39-42, pp. 209-219.
- , 1975: La tradición numaria de Valencia y la creación del Laboratorio de Arqueología de su Universidad. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, pp. 41-73.
- RODA SORIANO, S., 1955: *Aportación al estudio de la arqueología valenciana*. Ayuntamiento de Valencia.
- DE PEDRO, Mª J., 1985: *Catàleg de Troballes Arqueològiques de la Ciutat de València*. Memoria de la Beca de l'Ajuntament de València, Original mecanografiat, SIAM.
- PERICOT, L., 1952: Isidro Ballester Tormo. *Archivo de Prehistoria Levantina*, III, 9-19.
- , 1975: Mis recuerdos del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia*, 11, pp. 15-19.
- PLA, E., 1984: Domingo Fletcher Valls. En *Homenaje a D. Fletcher Valls*, Valencia, 1984.
- SAN VALERO, J., 1942: Notas para el estudio de la cerámica cardial de la cueva de la Sarsa (Valencia). *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XVII, pp. 87-126.
- , 1954-55: El Neolítico europeo y sus raíces (sobre los orígenes de la civilización europea). *Cuadernos de Historia Primitiva*, IX-X, Madrid.

